

УДК 316.647.82+316.647.5

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.17.05>

ДИСКРИМІНАЦІЯ ТА РІВЕНЬ ТОЛЕРАНТНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНЕ Й ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ У ПРАВОВОМУ ПРОСТОРИ СУСПІЛЬСТВА

Нітченко Алла Григорівна,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри правоохоронної
діяльності та загальноправових
дисциплін

(Національний університет
«Чернігівська політехніка», м. Чернігів,
Україна)

Штаба Юлія Сергіївна,

студентка юридичного факультету
(Національний університет

«Чернігівська політехніка», м. Чернігів,
Україна)

Статтю присвячено проблемі ідентифікації неоднакового ставлення до осіб за певними ознаками. Досліджено дискримінацію як форму підпорядкування або негативного ставлення до окремих осіб або груп, що заснована на характеристиках, які не є прийнятними. Виокремлено різні форми дискримінації. Проаналізовано категорію толерантності як складний і багатоаспектний феномен. Визначено основні форми та типи толерантності за сферами прояву.

Визначено найпоширеніші сфери дискримінації в Україні та рівень толерантності суспільства за критерієм ставлення населення до потреби обмеження прав певних соціальних груп. Розглянуто толерантність як важливу умову запобігання дискримінації.

Встановлено, що боротьба з нетерпимістю або дискримінацією вимагає ефективної співпраці між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. Омбудсмен є центральним органом у сфері забезпечення прав людини та основних свобод, передбачених Конституцією України, законами України та міжнародними конвенціями з прав людини, учасником яких є Україна. Наголошено на важливості запровадження інституції омбудсмена з рівних прав і можливостей. Зазначено, що в Україні вже функціонує Уповноважений Президента України з прав дитини, котрий забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо додержання конституційних прав дитини та виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері. Існує освітній омбудсмен, який захищає права у сфері освіти.

Зауважено, що слід створити інститут гендерного омбудсмена, омбудсмена з трудових прав, муніципального омбудсмена, омбудсмена з вирішення конкретних проблем: внутрішнього переміщення осіб, медицини, соціального захисту тощо.

Наголошено, що саме за умов ефективної взаємодії між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади та громадськістю в Україні зможе знизитись рівень дискримінації та зрости рівень толерантності; ці зміни доречно було б запроваджувати з урахуванням міжнародних практик.

Ключові слова: дискримінація, толерантність, терпимість, рівність, подолання дискримінації.

DISCRIMINATION AND THE LEVEL OF TOLERANCE: THEORETICAL AND PRACTICAL SIGNIFICANCE IN THE LEGAL SPACE OF SOCIETY

Nitchenko Alla Grigorevna,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Law
Enforcement Activity and General Law
Disciplines
(Chernihiv Polytechnic National
University, Chernihiv, Ukraine)

Shtaba Yulia Sergiivna,
Student at the Faculty of Law
(Chernihiv Polytechnic National
University, Chernihiv, Ukraine)

The article is devoted to the problem of identifying different attitudes towards people on certain grounds. Discrimination as a form of subordination or negative attitude towards individuals or groups based on characteristics that are not acceptable has been studied. Different forms of discrimination have been identified. The category of tolerance as a complex, multifaceted phenomenon is analysed.

The most common areas of discrimination in Ukraine and the level of tolerance of society by the criterion of the population's attitude to the need to restrict the rights of certain social groups are identified. Tolerance is considered as an important condition for preventing discrimination.

It has been established that the fight against intolerance or discrimination requires effective cooperation between the legislative, executive and judicial branches of government. The Ombudsman is the central body in the field of ensuring human rights and fundamental freedoms provided by the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine and international conventions on human rights, to which Ukraine is a party.

The importance of introducing the institution of an ombudsman for equal rights and opportunities was emphasized. It is noted that the Commissioner of the President of Ukraine for the Rights of the Child already operates in Ukraine, which ensures the exercise by the President of Ukraine of constitutional powers to respect the constitutional rights of the child and fulfil Ukraine's international obligations in this area. There is an education ombudsman who protects rights in the field of education.

It was noted that the institution of a gender ombudsman, an ombudsman for labour rights, a municipal ombudsman, an ombudsman for solving specific problems, such as internal displacement, medicine, social protection, should be established, etc.

It was emphasized that effective cooperation between the legislative, executive and judicial branches of government and the public in Ukraine will be able to reduce discrimination and increase tolerance, in particular, these changes should be implemented taking into account international practices.

Key words: discrimination, tolerance, equality, overcoming discrimination.

Постановка проблеми. Явище дискримінації має складний зміст, адже, з одного боку, всесвітня історія та реалії сьогодення мають багато прикладів її негативних виявів в обмеженні законних прав та свобод людини за ознаками статі, расової, етнічної чи релігійної належності, а з іншого – позитивна роль дискримінації полягає в розподілі прав і обов'язків між різними групами населення, який би забезпечував їх захист чи гармонійний

розвиток відповідно до фізичних можливостей, правового статусу, соціальної ролі тощо. У сучасних умовах виразно переважає негативний вплив дискримінації, тому на порядку денному розвитку національних правових систем (як України, так і європейських країн) перебуває заборона дискримінації та системний розвиток толерантності. Через це актуальним видається дослідження проблематики теоретичного та практичного значення дискримінації та толерантності в правовому просторі суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові напрацювання з досліджуваної тематики можна розділити на п'ять груп: 1) дослідження в галузі філософії про сутність дискримінації та толерантності, які проводили відомі філософи та правники Ф. Аквінський, Г.-В.-Ф. Гегель, Р. Ієрінг, І. Кант, Г. Кельзен, Ж.-Ж. Руссо, Р. Валітова, Н. Захорчук, Д. Зінов'єв, В. Лекторський, П. Кінг, Т. Сагановська, О. Хоффе та ін.; 2) дослідження у сфері педагогіки, які були здійснені за такими напрямками, як «педагогіка ненасильства» (А. Козлова, В. Муралов, В. Сітаров та ін.), «педагогіка культури миру» (С. Дем'янчук, М. Кабатченко, А. Сиротинко та ін.), «виховання у душі толерантності» (О. Грива, О. Матієнко, А. Погодіна, Т. Солдатова, В. Тишков, Л. Шайгерова, О. Шарова, О. Швачко та ін.); 3) дослідження у сфері політології, які проводили В. Логвинчук, П. Рікер, О. Труш та ін.; 4) дослідження в галузі права з обраної проблематики – С. Алексєєв, А. Боннер, С. Гусарєв, В. Дудченко, А. Жалінський, В. Карташов, І. Кресіна, О. Копиленко, О. Скакун, Ю. Тихомиров, О. Уварова та ін. 5) дослідження, присвячені формуванню толерантності у світі – С. Булард, Х. Вільде, Р. Крісті, Дж. Ролз, К. Уейк та ін. Так, проблема дискримінації і толерантності має теоретичне значення та практичну цінність не лише в правовому житті, а й в інших сферах суспільного життя. Вказуючи на ґрунтовність, теоретичну і практичну значущість наукових розробок учених наголошуємо на потребі в продовженні наукових розвідок із зазначеної тематики у царині права.

Постановка завдання. Ураховуючи викладене, мета статті – дослідити теоретичне значення таких дефініцій, як «дискримінація» та «толерантність», з'ясувати вплив цих явищ на національну правову систему суспільства.

Виклад основного матеріалу. Одним із пріоритетних завдань держави щодо забезпечення сталого розвитку, відкритого громадянського суспільства, інтеграції України до світової спільноти є вдосконалення роботи основних напрямів реалізації та захисту прав людини, розвитку толерантності [1, с. 39]. У сучасних умовах дискримінація не має перешкоджати суспільній консолідації та злагоді. Активізація ролі правової доктрини, а також громадської думки у формуванні правотворчої політики та законотворчості мають підвищувати якість та ефективність законодавчих актів, вимагати посилення уваги до актуальних проблем правового забезпечення законодавчої діяльності у сфері протидії дискримінації.

Поняття «дискримінація» походить від латинського “discriminatio” – «розрізнення», тобто навмисне обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян, засноване на характеристиках, що не є прийнятними. Отож, це поняття охоплює «виключення або обмеження можливостей для членів певної групи щодо можливостей інших груп» та має складний зміст [2].

Аналіз зарубіжного досвіду показує, що у Загальній декларації прав людини і в інших міжнародних угодах немає загального визначення поняття «дискримінація», хоча згадують її досить часто, тому для дефініції використовуються визначення з інших галузей. Міжнародним законодавством передбачається, що країни зобов'язані поважати права людини і забезпечити їх усім громадянам без будь-яких відмінностей та обмежень, як-от раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, сексуальна орієнтація, політичні або інші погляди, національне або соціальне походження тощо.

Слід зазначити, що гарантії рівності та заборони дискримінації також стали невід'ємною частиною національного законодавства. Відповідно до Конституції України, Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» та міжнародних зобов'язань Україна зобов'язана протидіяти дискримінації в будь-якій формі.

У ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» під дискримінацією розуміється ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає/зазнають обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [3].

Як бачимо, сфера вияву цього феномену є надто широкою та здатною виявлятися з різним ступенем інтенсивності у духовній, соціальній, економічній, політичній та іншій галузях соціального буття. Це свідчить про те, що боротьба з дискримінацією є загальноправовою проблемою. Так, М. Саєнко у праці «Теоретичні аспекти дискримінації як об'єкта правового дослідження» зазначає, що «дискримінація полягає у правовій оцінці дій, які несуть загрозу правам і законним інтересам осіб, та в удосконаленні правового регулювання з метою забезпечення юридичної рівності. Водночас залишається потреба у вжитті заходів «позитивної дії», що спрямовані на забезпечення рівних можливостей для реалізації прав та свобод людини в економічному, політичному, культурному житті, соціальній сфері, а також можливостей особистісного та професійного розвитку» [4, с. 47–48].

Ст. 5 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» визначає такі форми дискримінації, як пряма, непряма, підбурювання, пособництво та утиск [3].

Під прямою дискримінацією розуміються рішення, дії або бездіяльність, що призводять до випадку, коли до особи та/або групи осіб за їх певними ознаками ставляться менш прихильно, ніж до інших осіб в аналогічній ситуації (п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону). Водночас під непрямою дискримінацією розуміють ситуацію, за якої (внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками) виникають менш сприятливі умови або становища (порівняно з іншими особами та/або групами осіб), крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними (п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону), тобто об'єктивно виправдані метою забезпечення та реалізації рівних можливостей, рівних прав і свобод, наданих їм Конституцією і законами України.

Результати проведених досліджень показують, що дискримінація загалом може мати такі дві основні форми: офіційну, закріплену в законодавстві, й неофіційну (звичаяву), закорінену в суспільних практиках. Офіційна дискримінація може бути «нейтралізована шляхом унесення змін до нормативно-правової бази», тоді як «ліквідація неофіційної дискримінації потребує розроблення та впровадження широкого спектра іноді унікальних для кожної країни політичних та соціальних механізмів протидії явищу» [5, с. 109]. У цьому аспекті дієва роль протидії дискримінації належить феномену толерантності.

Загалом, під феноменом толерантності розуміють «допустиме відхилення» [6].

На міжнародному рівні категорію «толерантність» визначено в Декларації принципів толерантності, затвердженій Резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р. [7]. Так, під толерантністю розуміють єдність у різноманітті; активну позицію, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини; обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії та правопорядку тощо. Як бачимо, категорія «толерантність» – надзвичайно складний і багатоаспектний феномен, світоглядна основа якого полягає в єдності та різноманітті.

Формуванню толерантності особистості, її відповідної поведінки сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті й переконань.

Толерантність відрізняють від пасивної добровільності, адже не можна говорити про толерантність до речей, із якими й так погоджуєшся.

Толерантність не означає прийняття всього безумовно та може відображатися у багатьох формах: релігійній, міжкласовій, політичній, віковій, етнічній тощо. Так, різні групи людей мають рівний доступ до освіти, охорони здоров'я, економічних можливостей або влади; різні групи людей повністю інтегровані в суспільство; дотримані традиції меншин; усі групи людей почуваються захищеними від упереджень або дискримінації; суспільство визнає важливість захисту меншин та вразливих груп [8].

Типологізація толерантності за соціальними сферами її буття більш багатогранна: гендерна, вікова, освітня, міжнаціональна, расова, релігійна, географічна, міжкласова, фізіологічна, політична, сексуально орієнтована та маргінальна [9, с. 6–7].

Високий рівень толерантності у суспільстві – це показник позитивних соціальних відносин що склалися, адже її відсутність може призвести до напруженості, що спричиняє насильство, конфлікти та війни. Толерантність – це також ціннісна основа поваги до людей, людська чеснота, гармонійна сумісність суспільного й індивідуального буття.

Толерантність у сенсі моралі означає терпимість до відмінностей серед людей та здатність мати права та свободи, не порушуючи прав і свобод інших.

Як і дискримінація, нетерпимість (інтолерантність) може відображатися як на офіційному, так і на суспільному рівнях. Інколи нетолерантність може бути частиною свідомої державної політики, як-от антисемітизм у нацистській Німеччині, який призвів до Голокосту.

Основний зміст концепту толерантності в правовому контексті полягає в тому, що толерантність – це спосіб та принцип юридичної поведінки у сфері функціонально-рольового спілкування та суспільних відносин.

Українське суспільство впродовж своєї історії виявляло достатній рівень толерантності та недискримінації. Та все ж, починаючи з 2006 р., українські та міжнародні організації заявляли про поширення ксенофобії, ісламофобії, расизму, шовінізму, пропаганди екстремізму та кіберненависті в нашій державі [10]. Поточні соціальні та економічні проблеми, високий рівень безробіття, нерегульовані міграційні потоки, окупація Криму, збройний конфлікт на Сході України – усе це посилює поляризацію, радикалізацію та нетерпимість українського суспільства. Українське суспільство демонструвало нетерпимість до того, щоб жити поряд із гомосексуалістами (67%) та ВІЛ-інфікованими особами (43%), з наркозалежними (94%) та алкоголіками (82%) [8, с. 26].

Найпоширенішою сферою дискримінації в Україні було визнано працевлаштування. За даними соціологічних опитувань, під час працевлаштування люди зазнавали дискримінації на підставі сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності (60%), інвалідності (53%), віку старше 50-ти (52%), кольору шкіри (39%), мови (25%), релігії

(24%), етнічної належності (23%) та статі (20%). Респонденти також указували на дискримінацію на підставі статі (17%), місця проживання (10%) та майнового стану (7%) у взаємовідносинах із державними установами та державними службовцями [8, с. 26].

Сьогодні рівень толерантності та недискримінації в Україні зазнав значних змін. У 2020 р. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва в співпраці з Центром прав людини “ZMINA” за підтримки Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні провели соціологічне дослідження на тему «Що українці знають та думають про права людини: оцінка змін (2016–2020)», результати якого засвідчили, що 61% українців вважають, що проблема дискримінації продовжує існувати в суспільстві. На думку опитуваних, основними ознаками, за якими відбувається дискримінація в Україні, є вік (40%), інвалідність (38%), сексуальна орієнтація (26%), стан здоров'я (26%), майновий стан (24%), стать (23%) та етнічне походження (21%) [11].

Критерій толерантності українського суспільства визначено стосовно потреби обмеження прав певних соціальних груп. Результати опитування показали, що рівень толерантності українського суспільства дещо зріс (порівняно з попередніми опитуваннями у 2016 і 2018 рр.). Так, 63% українців готові обмежувати права наркозалежних, 50% – олігархів, 46% – колишніх засуджених, 46% – людей зі специфічними політичними поглядами та 42% – ЛГБТ; 38% опитаних підтримали обмеження в правах ромів, 31% – безхатьків, 20% – переселенців із Криму та Донбасу, 18% – безробітних [11].

Говорячи про правові аспекти протидії дискримінації та розвитку толерантності, потрібно звернути увагу на міжнародні стандарти, зокрема й Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [12] та Європейську конвенцію з прав людини [13], які декларують рівні права та можливості між жінками та чоловіками. Ст. 1 Європейської конвенції з прав людини гарантує права та свободи, що поширюються на кожного, хто перебуває під юрисдикцією держав-членів Ради Європи. Принцип недискримінації за ознакою статі гарантують ст. 14 і Протокол 12 Конвенції. Крім того, Європейська соціальна хартія встановлює реалізацію економічних та соціальних прав без дискримінації [14].

У перше десятиліття ХХІ ст. країни Центральної та Східної Європи почали активно затверджувати антидискримінаційне законодавство, зважаючи на інтеграцію до ЄС. Характерною особливістю низки зарубіжних країн є те, що на розвиток антидискримінаційного законодавства вплинула політика комплексного гендерного підходу. Так, О. Калмикова зазначає, що антидискримінаційне законодавство формувалося, по-перше, шляхом ухвалення комплексних антидискримінаційних актів. Так, наприклад, в Угорщині було ухвалено Закон про рівне ставлення й забезпечення рівних можливостей (2003 р.) По-друге, шляхом ухвалення спеціальних антидискримінаційних актів. Наприклад, у Румунії було ухвалено Закон про рівні можливості для жінок і чоловіків (2002 р.). У низці країн були утворені змішані моделі. Наприклад, у Болгарії – Закон про захист від дискримінації 2004 р. і Закон про рівні можливості чоловіків і жінок 2001 р., у Словенії – Закон про рівні можливості для жінок і чоловіків 2002 р. і Закон про забезпечення принципу рівного ставлення 2004 р. тощо [15, с. 92].

У країнах ЄС найбільш детально законодавчо врегульовано проблему рівних можливостей чоловіків і жінок на ринку праці. Наприклад, Закон про рівноправність 1986 р. у Фінляндії, Акт про рівноправність чоловіків і жінок на робочих місцях 1980 р. у Швеції, Закон про рівноправність статей 2005 р. в Іспанії [15, с. 92]. Західноєвропейські держави, що не входять до складу ЄС, також формують антидискримінаційне законодавство. Так, наприклад, у Швейцарії було ухвалено Федеральний закон про рівність (1995 р.)

До досягнень сучасного міжнародного права також належить створення міжнародного інституційного механізму імплементації міжнародно-правових норм у галузі захисту прав і свобод людини та спеціальних структур, покликаних забезпечити їх реалізацію. Так, на міжнародному рівні діють універсальні правозахисні механізми: Рада з прав людини при Генеральній Асамблеї ООН, Комісія з прав людини ЕКОСОП ООН, Комітет із прав людини, Верховний комісар ООН із прав людини, Верховний комісар ООН у справах біженців та ін.

Національне законодавство про запобігання та протидію дискримінації складається з Конституції України, Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» та інших антидискримінаційних законів.

Верховна Рада України не тільки ухвалює відповідні закони, зокрема і про захист прав людини та недискримінацію, а й ратифікує відповідні міжнародні конвенції з прав людини. Слід зазначити, що сьогодні Україна ратифікувала більшість міжнародних нормативно-правових актів із захисту прав людини, наприклад: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1996 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), Конвенцію про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах (1989 р.), Конвенцію про права дитини (1989 р.), Міжнародну конвенцію про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей (1990 р.), Конвенцію про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2005 р.), Конвенцію про права осіб з інвалідністю (2006 р.) та ін.

Виконавчі органи, Кабінет Міністрів України, Міністерство соціальної політики, Національна поліція України, обласні державні адміністрації зобов'язані забезпечувати виконання українського законодавства, зокрема й стосовно толерантності та недискримінації, тоді як суди вповноважені вирішувати відповідні спори у суспільних відносинах.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен) є центральним органом у сфері забезпечення прав людини та основних свобод, передбачених Конституцією України, законами України та міжнародними конвенціями з прав людини, учасником яких є Україна. Важливим є запровадження інституції омбудсмена з рівних прав і можливостей, тому в Україні вже функціонує Уповноважений Президента України з прав дитини, котрий забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері. Освітній омбудсмен України захищає права у сфері освіти. Ми підтримуємо думку правників, що слід створити інститут гендерного омбудсмена, омбудсмена з трудових прав, муніципального омбудсмена, омбудсмена з вирішення конкретних проблем, зокрема й внутрішнього переміщення осіб, медицини, соціального захисту тощо. Водночас необхідним є створення парламентських груп для протидії дискримінації та досягнення паритету, а також залучення неурядових організацій і громадськості для розширення інформації щодо наявності відповідних прав та шляхів їх реалізації.

На національному рівні боротьба з нетерпимістю або дискримінацією вимагає ефективної співпраці між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. Саме за умов ефективної взаємодії між гілками влади та громадськістю в Україні зможе зменшитись рівень дискримінації та зросте рівень толерантності; ці зміни доречно було б запроваджувати з урахуванням міжнародних практик.

Висновки. З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що дискримінація – це один із видів порушення прав людини, а основними її причинами є стереотипи та упередження, тому до дискримінації не можна ставитися толерантно.

Практична цінність толерантності у житті правого суспільства полягає в тому, що толерантність – це активне визнання прав і свобод іншого, безвідносно до його особистісних особливостей.

Україна має низку напрацювань щодо забезпечення протидії дискримінації, але водночас питання забезпечення реального балансу між недискримінацією і толерантністю не є вирішеними і потребують проведення подальшої роботи в цьому напрямі.

Список використаних джерел:

1. Батанов О.В. Конституційно-правове забезпечення експертного супроводу законодавчої діяльності у сфері протидії дискримінації. *Альманах права*. 2019. № 10. С. 34–41.
2. Дискримінація. *Права людини*. Термінологія. URL: <http://prava-lyudyny.org/terminologiya/> (дата звернення: 30.12.2020).
3. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 30.12.2020).
4. Саєнко М.І. Теоретичні аспекти дискримінації як об'єкта правового дослідження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 47–52.
5. Кресіна І.О. Проблеми законодавчого забезпечення антидискримінаційної політики в Україні. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. № 2. С. 109–124.
6. Живи сам і дай жити іншим. Український інтерес. URL: <https://uain.press/blogs/zhyvy-sam-i-daj-zhyty-inshym-1110493> (дата звернення: 31.12.2020).
7. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО: Декларація, Міжнародний документ від 16.11.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503?lang=uk#Text (дата звернення: 30.12.2020).
8. Толерантність та як про неї говорити: посібник з миробудівництва в Україні. URL: https://www.google.com/sorry/index?continue=https://webcache.googleusercontent.com/search%3Fq%3Dcache:HEoSmJuyqxoJ:https://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/DG/tolerancecampaign/W_tolerantnist_2017.pdf%2B%26cd%3D1%26hl%3DrU%26ct%3Dclk%26gl%3Dua&hl=ru&q=EgS8oxWyGLe_1fwFIhkA8aeDS9u4CgVPvdtKVPyg5mDET2RaFpg4MgFu (дата звернення: 17.10.2020).
9. Почути один одного: рекомендаційний покажчик / уклад. Н. Романюк, О. Іоаніді; відп. за вип. Г. Брагарник. Київ, 2019. 42 с.
10. Українські форми нетерпимості. Харківська правозахисна група. Інформаційний портал. URL: <http://khp.org/1319021937> (дата звернення: 31.12.2020).
11. Українці стали більш толерантними й активніше захищають свої права: результати опитування. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/ukraintsi-stali-bilsh-tolerantnimi-y-aktivnishe-zakhishchayut-svoi-prava-rezultati-opituvannya> (дата звернення: 30.12.2020).
12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207 (дата звернення: 17.10.2020).
13. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf (дата звернення: 17.10.2020).
14. Європейська соціальна хартія. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 17.10.2020).
15. Калмикова О.С. Міжнародні стандарти протидії дискримінації за ознакою статі. *Право та інновації*. 2019. № 4. С. 89–94.